

IZVEŠTAJ

ADRIA

2018

OVAJ IZVEŠTAJ
JE IZRAĐEN U
SARADNJI SA:

Istraživanje tržišta i potencijala za održivo posmatranje mrkog medveda u Nacionalnom parku Tara u Srbiji

Program „Zaštićena područja za prirodu i ljude“
Terenski projekat „Posmatranje medveda u Nacionalnom parku Tara i Nacionalnom parku Biogradska Gora“

Izveštaj sastavio Džek Delf

Sadržaj

AKRONIMI	3
OBJAŠNJENJA POJEDINIH TERMINA	4
KONTEKST	6
OKVIR ISTRAŽIVANJA	7
METODOLOGIJA	8
KONKURENTSKA ANALIZA MEĐUNARODNIH PONUDA ZA POSMATRANJE MEDVEDA U EVROPI U 2018. GODINI – PROUČAVANJE ELEMENATA I REZULTATA	10
1. Destinacije	10
2. Sadržaj ponuda	10
3. Prosečna cena po danu	11
4. Standard smeštaja	11
5. Vremensko trajanje transfera/distance.	12
6. Sezonska uslovljenost	12
7. Trajanje ponuđenih programa	12
8. Profil posetilaca	13
9. Veličina grupa	14
KLJUČNI ZAKLJUČCI KOJI SE ODOSE NA STANDARD USLUGA I KREIRANJE TURISTIČKOG ISKUSTVA	15
1. Dobra evidencija ranijih opažanja medveda	15
2. Stručni interpretatori / vodiči u prirodi	16
3. Namenski objekti za posmatranje medveda koji sadrže osnovne elemende.	17
4. Potencijalne aktivnosti za posetioce zasnovane na zaštiti prirode	18
5. Kulturne aktivnosti	21
DODACI	22
Međunarodni sporazumi koji se odnose na <i>wildlife</i> turizam i zaštitu prirode	23
PEST analiza (političkih, ekonomskih, društveno-kulturnih i tehnoloških faktora)	25
SWOT ANALIZA (SNAGA, SLABOSTI, MOGUĆNOSTI, PRETNJI)	30
PRIMERI CENA ZA POSMATRANJE MEDVEDA / TURIZAM ZAŠTITE PRIRODE – EVROPA 2018	34

Akronimi

ATTA	Asocijacija biznisa avanturističkog turizma (eng. <i>Adventure Travel Trade Association</i>)
BDP	Bruto društveni proizvod
CBD	Konvencija o biološkoj raznovrsnosti (eng. <i>Convention on Biological Diversity</i>)
ECST	Evropska povelja održivog turizma (eng. <i>European Charter for Sustainable Tourism</i>)
GSTC	Svetski kriterijumi održivog turizma (eng. <i>Global Sustainable Tourism Criteria</i>)
IUCN	Međunarodna unija za zaštitu prirode (eng. <i>International Union for Conservation of Nature</i>)
JP	Javno preduzeće
LNT	Ne ostavljaj trag (eng. <i>Leave No Trace</i>)
LZ	Lokalna zajednica
MINTEL	<i>Market Intelligence</i> (vodeća svetska kompanija za praćenje trendova na tržištu)
NP	Nacionalni park
OCD	Organizacija civilnog društva
PA4NP	Program „Zaštićena područja za prirodu i ljude” (eng. <i>Protected Areas for Nature and People</i>)
PEST	Analiza političkih, ekonomskih, društveno-kulturnih i tehnoloških faktora
RAMSAR Konvencija	Konvencija o vlažnim staništima od međunarodnog značaja (eng. <i>Convention on Wetlands of International Importance</i>)
SWOT	Analiza snaga, slabosti, mogućnosti i pretnji
TGI	Indikator ciljnih grupa (eng. <i>Target Group Indicator</i>): prikazuje informacije o tržištu vezane za želje potrošača
UNWTO	Svetska turistička organizacija Ujedinjenih nacija (eng. <i>UN World Tourism Organisation</i>)
USP	Jedinstvena prodajna tačka (eng. <i>Unique Selling Point</i>)
UZP	Upravljač zaštićenog područja (tj. Javno preduzeće „Nacionalni park Tara“)
WWF	Svetska organizacija za prirodu (eng. <i>World Wide Fund for Nature</i>)
ZP	Zaštićeno područje

Objašnjenja pojedinih termina

Turizam – Obično se definiše kao „skup odnosa i fenomena koji se odnose na aktivnosti osoba koje putuju i odsedaju u mestima van njihovog stalnog prebivališta, do perioda od godinu dana, radi odmora, rekreacije, posla itd“.

Turističko tržište – Skup odnosa turističke ponude i tražnje koji su usmereni na novčanu razmenu robe i usluga.

Receptivno (eng. *inbound*) i **emitivno** (eng. *otbound*) **turističko tržište** – Emitivni turoperator šalju turiste na međunarodne destinacije, dok receptivni turoperator dočekuju turiste i pružaju aktivnosti i usluge na konkretnoj destinaciji.

Turistička ponuda (ili turistički proizvod) – Turistička usluga ili aktivnost koja se nudi turistima za novac.

Turistički paket (ili paket aranžman) – Višednevna ili raznovrsna turistička ponuda, tj. objedinjen skup turističkih usluga ili aktivnosti sa jedinstvenom cenom. Često uključuje prevoz, smeštaj, ishranu, aktivnosti i izlete.

Turističko iskustvo – Turisti sve više misle na celokupno iskustvo posete destinaciji i žele da isprobaju i dožive lokalnu kulturu i način života. Pri planiranju aktivnosti za posetioce, uspešni turoperator razmišljaju o kreiranju „iskustva“ koje uključuje i druge faktore sem puta i gledanja poznatih znamenitosti.

„High value low impact“ turizam – „High value“ termin se odnosi na biznise „visoke vrednosti“ koji osiguravaju standard turističke usluge i kreiraju nezaboravna i jedinstvena turistička iskustva, koja povećavaju vrednost ponuda i uvećavaju profit. „Low impact“ putovanja označavaju turizam koji ima minimalan štetan uticaj na destinaciju (u ovom slučaju prirodu u NP Tara). „Mali uticaj“ može da se postigne ograničavanjem veličine grupe (što takođe povećava vrednost ponude), proređivanjem poseta ili boljim planiranjem poseta. U ovom izveštaju koristiće se termin „turizam visoke vrednosti sa niskim uticajem na prirodu“.

© Green Bear, veslanje na dasci

© JP „Nacionalni Park Tara“, planinski biciklizam

Avanturistički turizam – Često pogrešno shvaćen kao turizam koji uključuje samo aktivnosti koje se dešavaju u prirodi i koje su pune adrenalina, npr. penjanje, kanjoning, planinski biciklizam i sl. Danas je avanturistički turizam definiše Asocijacija biznisa avanturističkog turizma (ATTA) i on uključuje kombinaciju kulturnog, prirodnog i aktivnog doživljaja putovanja, te se aktivnosti posmatranja divljih životinja i zaštite prirode mogu iskustiti zajedno sa kulturnim aktivnostima kao što su časovi kuvanja i izrade rukotvorina. Avanturistički turizam je visoke vrednosti i beleži brži rast od klasičnog turizma.

Wildlife turizam – Turizam zasnovan na posmatranju prirode (divljih biljaka i životinja) u svom prirodnom staništu.

Wildlife turisti – Turisti koji navode da bi tokom posete destinaciji ili tokom godišnjeg odmora voleli da posmatraju divlje životinje, ali to nije nužno osnovni razlog izbora određenog turističkog paketa.

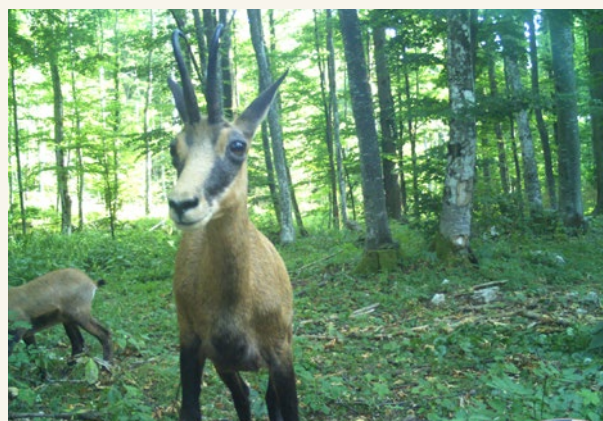
Wildlife entuzijasti – Turisti koji razmatraju mogućnost posmatranja divljih životinja kao osnovni motiv odabira destinacije.

Conservation turizam – Turizam zaštite prirode, tj. turizam zasnovan na aktivnostima koje direktno doprinose zaštiti prirode (u nekom zaštićenom području ili šire).

Bruto društveni proizvod (BDP) – Novčana mera tržišne vrednosti svih konačnih dobara i usluga nekog društva proizvedenih u određenom vremenskom periodu (kvartalno ili godišnje).

© JP „Nacionalni Park Tara“, Mrki medved (*Ursus arctos*) sa kamera zamke

© JP „Nacionalni Park Tara“, Divokoza (*Rupicapra rupicapra*) sa kamera zamke

© Vesna Maksimovic, večera sa domaćinima

Održivo korišćenje prirodnog kapitala u zemljama Balkanskog poluostrva može biti osnova za društveni i ekonomski razvoj koji može da se osigura povećanom ekološkom odgovornošću javnosti, vlada, organizacija civilnog društva i poslovnog sektora.

WWF Adria realizuje četvorogodišnji program „Zaštićena područja za prirodu i ljude” (PA4NP) na Balkanskom poluostrvu. Zaštićena područja (ZP) će se koristiti kao „prirodne laboratorije” za razvoj modela rešenja održivog razvoja štiteći istovremeno prirodni kapital. Cilj ovog programa je pomoć zaštićenim područjima da povećaju svoju ulogu u lokalnom društvenom i ekonomskom razvoju i postanu više vrednovana i podržana od strane svojih konstituenata. Osim toga, cilj programa je i doprinos učvršćivanju angažovanja lokalnih zajednica u upravljanju zaštićenim područjima i njihovo osnaživanje kako bi mogle da prate i utiču na nacionalne politike koje se tiču očuvanja prirode.

Rezultati procene dobrobiti od zaštićenih područja u šest ZP u Srbiji otkrivaju da su sve zainteresovane strane prepoznale biodiverzitet, turizam i obrazovanje kao glavne ekonomske potencijale. **Kako bi se osiguralo da ZP demonstriraju opipljive primere ekonomske dobrobiti lokalnim zajednicama, WWF i lokalni partneri rade na terenskom projektu „Posmatranje medveda u Nacionalnom parku Tara i Nacionalnom parku Biogradska Gora”, na osnovu koga će zaštićena područja imati dobrobiti od turizma vezanog za posmatranje mrkog medveda.** Posmatranje medveda razvija se kao turistički proizvod koji će podsticati zaštitu prirode u zaštićenim područjima i biti dopuna standardnim merama zaštite mrkog medveda (*Ursus arctos*) i poboljšanja njegovog staništa. Pored toga, ekonomska dobit lokalnih zajednica će se povećati kroz održivu turističku ponudu posmatranja mrkog medveda, a takođe će se povećati i podrška javnosti zaštićenim područjima.

Važna komponenta je svest lokalne zajednice (LZ) o deljenju staništa sa medvedima, kao i promocija i isticanje potencijalnih ekonomskih prednosti života u blizini staništa bogato nastanjenim divljim životinjama. Lokalna zajednica će imati priliku da se bavi zaštitom medveda, ali i da učestvuje u kreiranju atraktivnih turističkih ponuda u ulozi interpretatora divljeg sveta, pružalaca smeštaja, gastronomskih usluga, suvenira inspirisanih mrkim medvedom i ostalih turističkih ponuda zasnovanih na prirodi.

Međutim, *wildlife* turizam¹ u Nacionalnom parku (NP) Tara je uglavnom nerazvijen – manje od 50 gostiju je do sada platilo da posmatra medvede. **Ponuda za posmatranje medveda je dosta ograničena s obzirom da ne uključuje posmatranje drugih životinja i ne nudi participativne aktivnosti zaštite prirode za posetioce. Potrebni su vodiči obučeni za interpretaciju prirode koji govore strani jezik, i organizatori aktivnosti vezanih za zaštitu divljeg sveta.** Lokalna zajednica i upravljač ZP nemaju iskustva u poslovanju sa turoperatorima koji nude iskustva „visoke vrednosti“. Zbog toga je obrazovanje prvi zadatak ovog terenskog projekta. **Lokalni biznisi i upravljač ZP treba da shvate funkcionisanje međunarodnog tržišta posmatranja medveda, da uče iz najboljih primera i ponuda ove vrste na tržištu, i da budu sposobni da identifikuju ključne elemente jedne uspešne ponude za posmatranje medveda, kakva je neophodna u NP Tara.**

¹ U nedostatku adekvatnog prevoda reči „*wildlife*“ na srpski jezik, u celom izveštaju koristiće se termin „*wildlife* turizam“ koji se odnosi na turizam zasnovan na posmatranju prirode i/ili divljih životinja.

Okvir istraživanja

Glavna svrha ovog izveštaja, i budućih rezultata u okviru projekta, jeste pomoć upravljaču NP Tara u razvoju proizvoda i usluga u oblasti *wildlife* turizma na planski i strateški način, a u svrhu zadovoljavanja potreba ciljanih tržišta. U svetlu rastućeg tržišta zasnovanog na posmatranju prirode, razvijanje komercijalnih turističkih ponuda za posmatranje medveda i divljeg sveta može da se pokaže kao dobitna kombinacija kako za ekonomski razvoj tako i za zaštitu prirode u NP Tara i okolini. **Prvi korak je razumevanje potencijala NP Tara. Lokalni preduzetnici treba da shvate koje korake treba da preduzmu da bi uspešno konkurisali ostalim visoko vrednim ponudama na *wildlife* destinacijama.**

Ciljevi analize tržišta postojećih međunarodnih ponuda za gledanje medveda jesu sledeći:

Proceniti veličinu tržišta / obim potražnje *wildlife* turizma na globalnom nivou, u zapadnoj Evropi i kod emitivnih regiona Balkana.

- Identifikovati optimalne emitivne zemlje / ciljna tržišta za nove ponude.
- Demografski profilisati potencijalne potrošače, uključujući i uvid u njihovu potrošnju tokom putovanja, kao i njihove potrebe i željena iskustva u *wildlife* turizmu.
- Proceniti potencijalni broj posetilaca prilikom lansiranja nove ponude i tokom njenog rasta.
- Identifikovati sezonsku potražnju.

Razumeti potencijal za razvijanje konkurentne visoko vredne *wildlife* turističke ponude u NP Tara.

- Identifikovati optimalnu kombinaciju aktivnosti (posmatranje divljeg sveta i aktivnosti na zaštiti prirode) za visoko vrednu *wildlife* turističku ponudu.
- Identifikovati prikladne tipove smeštaja.
- Identifikovati optimalnu veličinu grupe, tehničku kompetentnost vodiča i izvođača aktivnosti.
- Ostvariti uvid u cenovne i marketinške strategije uspešnih konkurentskih proizvoda.

Marketing plan, poslovni plan i prateća dokumenta koja će se razvijati u kasnijoj fazi projekta, zasnivaće se na uvidima datim u ovom izveštaju. Predviđeno je da **rezultati prikazani u ovom dokumentu posluže kao putokazi** upravljaču nacionalnog parka i lokalnim biznisima za sprovođenje aktivnosti posmatranja i zaštite mrkog medveda i ostalih divljih životinja u NP Tara.

Ako sve zainteresovane strane uspeju da razumeju konkurentno tržište *wildlife* turizma, one će same najbolje shvatiti i koje zahteve treba da ispune i koje su im mogućnosti za razvoj uspešnih turističkih proizvoda. Uspešni turistički proizvodi zahtevaju obučene i osnažene lokalne aktere, što predstavlja ključnu investiciju u procesu.

Metodologija

Tokom istraživanja su analizirana tri izvora informacija:

1. Konkurentska analiza obuhvata komercijalne višednevne i jednodnevne onlajn ponude za 2018. godinu, koje uključuju posmatranje ili zaštitu medveda kao glavnu reklamiranu atrakciju.

Anketa obuhvata sve onlajn ponuđene ture u Evropi² za 2018. godinu. Razmotrene su ukupno 54 posebne ponude, a 32 su odabrane za detaljnije istraživanje (pogledati Dodatak 3 za njihove opise).

Proizvodi koji su odabrani za detaljniju analizu su oni koji se čine komercijalno najisplativijim (što je bolje nego nove, neisprobane i spekulativne ponude). Zbog toga su **izabrane ponude koje ispunjavaju jedan ili više od sledećih kriterijuma:**

- Dokazana evidencija o prodaji aranžmana tokom dve ili više godina.
- Ponuđeni linkovi za povratne komentare potrošača / preporuke (npr. kao na *TripAdvisor*-u).
- Garantovani datumi polaska.
- Objavljene cene. U nekoliko slučajeva trebalo je kontaktirati kompanije koje su nudile specifične sadržaje ili pakete visoke vrednosti za informacije o ceni. U ovu analizu su uključene one koji su dale odgovor u roku od 48 sati.
- Ponude od strane poznatih ili uspostavljenih međunarodnih emitivnih turoperatora (kao npr. *Explore* i *Exodus*).

Podaci su prikupljeni iz objavljenih/reklamiranih materijala dostupnih za svaku ponudu ponaosob, i to:

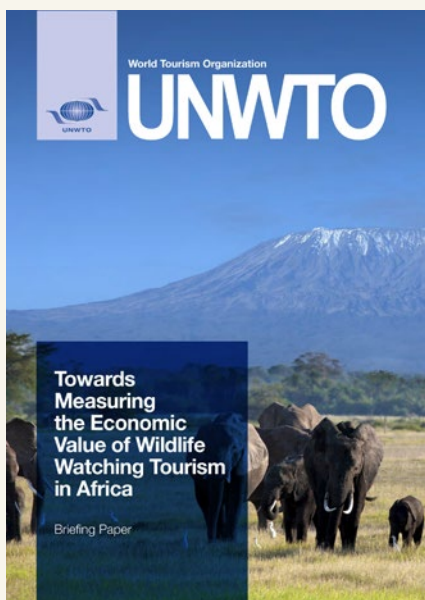
- Cenovno pozicioniranje.
- Vremensko trajanje putovanja ili aktivnosti.
- Optimalna mešavina prirode, „aktivnosti u prirodi” i kulturnih aktivnosti.
- Jedinstvene prodajne specifičnosti za svaku ponudu.
- Standardi servisa (turističko vođenje, tip smeštaja, vreme putovanja i način transporta).
- Sezonski karakter.
- Usklađenost sa međunarodnom regulativom koja se odnosi na odgovorni *wildlife* turizam.

2. Objavljeni statistički izveštaji koji pokrivaju posmatranje divljeg sveta su takođe razmatrani. Nažalost, mnogi objavljeni podaci vezani za *wildlife* turizam su ograničeni ili zastareli.

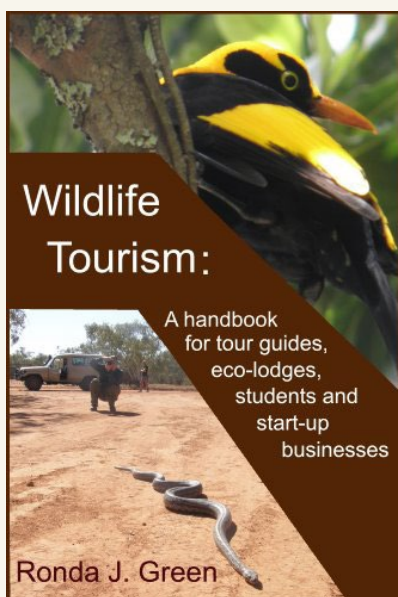
Najkorisniji izvori u ovom izveštaju podrazumevaju:

- MINTEL 2008 *wildlife* turizam, dostupan na: http://reports.mintel.com/display/349671/?__cc=1
- UNWTO 2015 (Svetska turistička organizacija) – Merenje ekonomske dobiti od *wildlife* turizma u Africi, dostupan na: sustainabledevelopment.un.org/documents/1882unwtowildlifepaper.pdf
- 2013 Vodič za početnike u *wildlife* turizmu, dostupan na: <https://www.amazon.com.au/Wildlife-Tourism-Operators-Job-seekers-Start-ups-ebook/dp/BooHE1SX1Q>

² Oko 20 ponuda za posmatranje medveda izvan Evrope je takođe analizirano da bi se shvatio optimalan miks aktivnosti, tip smeštaja itd. Međutim, zbog velike varijacije u razdobljima putovanja, raznolikosti životinjskog sveta koji se može posmatrati i ostalih ponuđenih kulturnih atrakcija u ovim destinacijama, odlučeno je da se fokus stavi na evropske ponude koje ipak nude najbolje konkurentsko poređenje za NP Tara.

© Janina Kubik (Dreamstime.com) iz UNWTO 2015

© Ronda J. Green (izdavač)

© MINTEL

3. **SWOT i PEST analiza nosioca ponude** i potencijala NP Tara urađeni su od strane konsultanta i lokalnih aktera: upravljača NP Tara, lokalnih turističkih preduzeća, pružalaca smeštaja, pružalaca aktivnosti, zanatlija i proizvođača suvenira. Nakon što su rezultati prvog izveštaja predstavljeni zainteresovanim stranama, zajedno sa njima urađene su i SWOT i PEST analize kako bi se zajedničkim snagama identifikovali prirodni potencijali od kojih korist mogu da imaju NP Tara i zainteresovane strane, ali i prepreke koje bi trebalo prevazići. Rezultati su dati u dodacima i navedeni u tekstu gde je relevantno.

© Vesna Maksimović, Radionica sa zainteresovanim stranama, novembar 2017

© Vesna Maksimović, Predstavnici lokalne zajednice učestvuju u izradi SWOT analize

Konkurentska analiza međunarodnih ponuda za posmatranje medveda u Evropi u 2018. godini – Proučavanje elemenata i rezultata

1. Destinacije

Finska ima najrazvijeniju ponudu, dok je Slovenija odmah iza nje. Pored novih ponuda u Makedoniji (koje su kreirane 2016. godine) i dve ponude u Srbiji (gde je posmatranje medveda samo jedna od ponuđenih aktivnosti), zemlje Zapadnog Balkana nisu predstavljene na drugi način.

- Finska (11 tura)
- Slovenija (4 ture)
- Poljska, Rumunija, Slovačka, Bugarska, Švedska, Srbija (2 ture na svakoj od destinacija)
- Grčka, Makedonija, Španija, Italija, Estonija (1 tura na svakoj od destinacija)

SWOT procena ponude NP Tara: Već postoji nekoliko ponuda na Zapadnom Balkanu, ali potencijalni klijenti nisu svesni ili nemaju saznanja o potencijalu ovog regiona za posmatranje medveda. Ovo može da bude i slabost (zbog nedostatka pažnje), ali i dobra prilika (wildlife entuzijasti vole da posete nepoznate i netaknute destinacije). U pogledu dostupnosti i cene letova, najtraženije destinacije (Skandinavsko poluostrvo) su mnogo skuplje i manje dostižne nego Srbija, što predstavlja prednost za NP Tara.

2. Sadržaj ponuda

Sa izuzetkom jedne ponude u Rumuniji³, svi proizvodi razmatrani u analizi uključuju aktivnosti u zaštićenim područjima. U 12 ponuda se navodi da upravljač ZP prima novčana sredstva od tura i ponuda, a samo 16 ponuda navodi da je određeni procenat od prihoda potrošen direktno za aktivnosti zaštite prirode.

Sve ponude prodaju i administriraju privatni biznisi. Teško je utvrditi stepen uključenosti upravljača ZP u pružanje doživljaja iz ponuda. Od 32 detaljno proučene ture, 21 (66%) koristi objekte nacionalnih parkova kao što su objekti za posmatranje medveda i smeštaj.

U samo pet ponuda je navedeno da su čuvari prirode ZP organizovali i sprovodili aktivnosti ili bili angažovani kao vodiči. Međutim, vrlo je jasno da je uključenost upravljača ZP u pružanje aktivnosti povećala kredibilitet ponude. Takođe, uključenost upravljača ZP u ponudu podržava tvrdnju da turizam direktno doprinosi sprovođenju aktivnosti vezanih za zaštitu prirode tog ZP.

SWOT procena ponude NP Tara: Turistička poslovna zajednica u okolini NP Tara je dobro razvijena. Bajina Bašta i jugozapadna Srbija već imaju veliki broj posetilaca, ali oni u velikom broju dolaze sa domaćeg tržišta, a ne na osnovu ponuda zasnovanih na posmatranju prirode. Zajednica je spremna da radi na novi način, a upravljač NP Tara je takođe spreman da radi

³ Jedna ponuda iz Rumunije se realizuje u saradnji sa centrom za spasavanje životinja u kome se medvedi drže u zatočeništvu i gde se rehabilituju za (ako je to moguće) vraćanje u zaštićeno područje.

zajedno sa lokalnim biznisima. Kontakti među zainteresovanim stranama su takođe dobro razvijeni. **Glavna slabost je nedostatak znanja i razumevanja svih zainteresovanih strana kako funkcioniše wildlife turizam visoke vrednosti.**

3. Prosečna cena po danu

Da bi se izračunala prosečna cena aktivnosti po danu putovanja, bilo je potrebno izostaviti troškove letova (tamo gde su uključeni) i dane bez aktivnosti (npr. dani dolaska i odlaska kada gosti imaju transfere do i od destinacije). Dve ponude za Srbiju su takođe isključene iz ove kalkulacije jer je posmatranje medveda podrazumevalo samo polovinu jednog dana ovog višednevnog putovanja.

Prosečna cena putovanja po osobi po danu procenjena je na oko 312 evra ili 36.900 dinara (1 EUR je 118,3 RSD) za ponuđene ture u Evropi za 2018. godinu. Ove cifre se podudaraju se sa dobijenom dnevnom cenom za posmatranje životinja po osobi, koje je UNWTO procenila na 270 evra (24.500 RSD) za standardne ture i 643 evra (76.500 RSD) za „luksuzne” ture u divljini u 2012. godini.

Pod pretpostavkom da je prosečna marža profita za turooperatore oko 45%, onda možemo proceniti da je prosečan trošak (operativni i fiksni trošak) za putovanja za posmatranje medveda oko 170 evra dnevno.

SWOT procena ponude NP Tara: *Trenutno upravljač NP Tara naplaćuje samo 50 evra po osobi za 3–4 sata posmatranja medveda. Ovo je daleko ispod prosečnih cena u odnosu na konkurentna tržišta. Lokalni pružaoci turističkih usluga imaju tendenciju da se takmiče po pitanju cena, tako da su cene transfera i smeštaja dosta niže u odnosu na ponude proučavane u izveštaju.*

*Kako obim gostiju zainteresovanih za posmatranje medveda mora da se ograniči da bi se sprečio negativan uticaj na prirodu, onda **relativno niska cena nije sama po sebi prednost za NP Taru.** Umesto toga, sve zainteresovane strane treba da traže načine kako da dodaju vrednost ponudama koje stvaraju, jer bi na taj način podigli cene.*

Nedostatak iskustva u kreiranju turističkih ponuda visoke vrednosti je identifikovan kao jedan od nedostataka.

4. Standard smeštaja

Kako se posmatranje medveda obično odvija daleko od urbanih i razvijenih područja, onda ne iznenađuje činjenica da samo nekoliko evropskih ponuda nudi smeštaj sa 5 zvezdica, i to ne tokom dana kada se posmatra medved. Čak najskuplje ponude prednost daju lokalnim porodično vođenim smeštajima, hotelima ili porodičnim kućama i apartmanima, obično sa 3 zvezdice ili u odgovarajućoj kategoriji. U 50% analiziranih ponuda smeštaj je prilično standardan, ali čist i atraktivan (obično u prirodnom okruženju). Trend autentičnog i lokalnog smeštaja je takođe odlika visoko vrednih avanturističkih ponuda poslednjih godina. Prema *Wildlife Worldwide* (www.wildlifeworldwide.com), *wildlife entuzijasti će prihvatiti smeštaj sa nižim standardom u zamenu za visoki standard iskustva posmatranja prirode* (pogledati poglavlje „Ključni zaključci koji se odnose na standard usluga i kreiranje turističkog iskustva“).

SWOT procena ponude NP Tara: Tara nudi široku lepezu smeštaja kao što su mali hoteli i apartmani u privatnom vlasništvu. Standard je dobar u pogledu profesionalnosti osoblja, higijene i usluga hrane i smeštaja. Nema lokalnih hotela sa pet zvezdica, ali ima dosta privatnog smeštaja sličnog standarda.

Poteškoće za zapadnoevropske goste sa kojima se moramo suočiti su dozvoljeno pušenje i buka u nekim hotelima. Kod wildlife turista strogo pravilo zabrane pušenja u restoranima i smeštaju je osnovni zahtev.

5. Vremensko trajanje transfera/distance

Prema UNWTO izveštaju o posmatranju divljih životinja u Africi (sustainabledevelopment.un.org/content/documents/1882unwtowildlifepaper.pdf), *wildlife* turisti žele da posmatraju ponašanje divljih životinja u njihovom prirodnom okruženju. Mintel TGI podaci sa evropskih sajmova turizma pokazuju da *wildlife* turisti takođe žele da posete netaknuta i relativno neotkrivena područja koja su nepoznata kao turistička atrakcija. Zbog toga su specijalizovani *wildlife* turisti spremni da putuju dalje (i da prihvate manji nivo komfora) nego obični turisti.

Kod analiziranih ponuda, prosečno vreme putovanja od najbližeg aerodroma do destinacije iznosi nešto manje od tri sata.

SWOT procena ponude NP Tara: Bajina Bašta se nalazi oko 3,5 sata vožnje od najbližeg međunarodnog aerodroma (Beograd), te trajanje putovanja do krajnje destinacije ne bi trebalo da bude problem za razvoj wildlife turizma. Takođe, razvija se nova putna veza koja će u budućnosti dodatno skratiti trajanje putovanja. Na putu od aerodroma do Tare moguće je posetiti i niz atrakcija koje mogu da povećaju ugođaj putovanja za goste.

6. Sezonska uslovljenost

Vrhunac sezone za posmatranje medveda je period između juna i avgusta, sa samo jednom specijalizovanom ponudom nedostupnom za ovaj period. Pored toga, 70% ponuda takođe uključuje datume tokom meseca maja, 53% tokom septembra i 20% ponuda obuhvata periode oko aprila ili oktobra. Dve analizirane ponude izbegavaju sezonu parenja da bi se smanjili negativni uticaji na životinjski svet.

7. Trajanje ponuđenih programa

Od 32 analizirane ponude, njih 6 (19%) su jednodnevnog karaktera, uključujući i dve onlajn ponude za posmatranje medveda u NP Tara. Zatim, 12 putovanja (38%) traje 3–4 dana, 13 putovanja (41%) traje 7–8 dana, a samo jedno putovanje traje ukupno 12 dana.

8. Profil posetilaca

Samo istraživanje reklamiranih ponuda *wildlife* turizma ne može da obezbedi statistički pregled profila posetilaca, iako se neki zaključci mogu izvući iz povratnih informacija posetilaca, promotivnih slika, aktivnosti gostiju i opisa proizvoda.

Većina ponuda se bazira na visokom kvalitetu *wildlife* doživljaja, što sugerise da su ciljno tržište *wildlife* turisti ili *wildlife* entuzijasti (čiji je glavni razlog odabira neke turističke destinacije dostupnost i kvalitet posmatranja životinja).

U principu, jeftinije ponude (sa većim brojem turista u grupi) teže da ponude više različitih atrakcija kako bi zainteresovanost za ponudu proširile i na druge ciljne grupe (porodice, obične turiste, povremene *wildlife* turiste, i sl.).

Razgovori sa *wildlife* turoperatorima (npr. *Biosphere Expeditions*, *Natural Selection*) potvrdili su ideju da su *wildlife* entuzijasti najpoželjnija ciljna grupa za ture visoke vrednosti.

Prema objavljenim istraživanjima Mintela i UNWTO-a, *wildlife* turisti su najčešće profesionalne, visokoobrazovane mušterije iz viših društveno-ekonomskih kategorija, koji imaju dobro plaćene poslove. Ovi gosti raspolažu visokim prihodima. **Njihova prosečna starost je između 50 i 70 godina**, ali raste interes i za *wildlife* turizam kao porodičnu aktivnost.

© Ola Jennersten, *wildlife* fotograf

© Ola Jennersten, Posmatranje divljih životinja u prirodi iz profesionalne osmatračnice

© Ranko Milanović, Posetioци na čuvenom vidikovcu Banjska stena

9. Veličina grupa

Najmanja grupa obično broji 4 osobe, a prosečan broj grupe je 10 ljudi. Samo jedna ponuda je nudila turističke aranžmane za više od 12 osoba (20 osoba je bio maksimum). Ponude sa manjim grupama su imale mnogo višu cenu, jer je ekskluzivnost male grupe promovisana kao poseban deo ponude. Optimalna veličina grupe iznosila je 8 osoba (i to na osnovu 32 detaljno proučene ponude).

SWOT procena ponude NP Tara: U NP Tara postoje samo dva funkcionalna objekta za posmatranje medveda i svaki može da primi po najviše tri gosta i pored njih čuvara prirode ZP, što ograničava veličinu grupe na najviše 6 osoba (3+3) istovremeno. Veličina ovakve grupe je premala za većinu međunarodnih *wildlife* turoperatora, a prisustvo vodiča uz tako mali broj gostiju u NP Tara samo povećava troškove. Zbog nedostatka obučених *wildlife* interpretatora za veštine interpretacije prirode i poznavanje engleskog jezika, kao i nedostatka bitnih elemenata unutar osmatračnica, mali objekti ne mogu da se prodaju po ceni personalizovanog premium *wildlife* iskustva.

Ključni zaključci koji se odnose na standard usluga i kreiranje turističkog iskustva

Postoji velika raznolikost u aktivnostima i atrakcijama u ponuđenim turama. Takođe, postoje razlike i u standardu smeštaja, trajanju tura, logistici, veličini grupa i „stilu” vodiča. Mnoge ture nude jedinstvena iskustva ili jedinstvene prodajne tačke. Međutim, optimalni elementi ture se mogu razlikovati od istraživanja – na primer, **ture sa zagarantovanim datumima polaska (i najvišim cenama) uključivale su za goste i participativne aktivnosti na zaštiti prirode.**

Skoro sve ture su promovisale određene slične ključne elemente. **Na osnovu toga je jasno da bilo koja ponuda za posmatranje medveda mora da primeni niz minimalnih zahteva, kao što su:**

1. Dobra evidencija ranijih opažanja medveda

Nijedno putovanje ne garantuje da će gosti videti medveda (izuzev programa rehabilitacije u Rumuniji). Većina putovanja nudi šansu veću od 60% da se medved opazi u divljini, a neke od finskih ponuda nude šansu i od 98%.

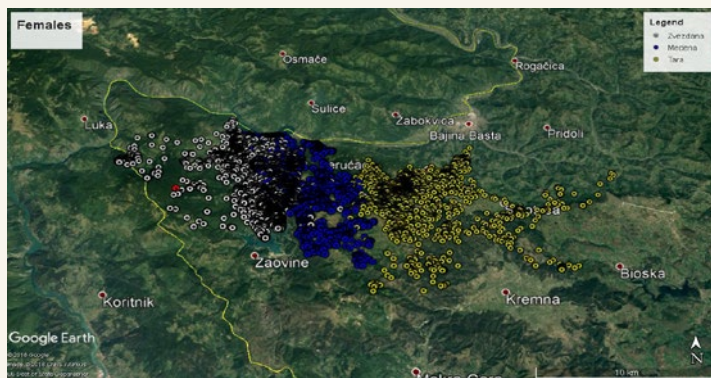
SWOT procena ponude NP Tara: Prema komercijalnim grupama koje su do sada posetile hranilišta i osmatračnice u NP Tara, šansa da se vidi medved je veća od 60%. Međutim, samo iskustvo posmatranja medveda iz osmatračnice u poređenju sa onim što nudi konkurencija nije najbolje, pre svega zato što su osmatračnice prilično male, nedostaju im pomoćni objekti (toaleti) i odgovarajući nivo komfora, a u prostoru oko osmatračnica je prisutno smeće, međutim upravljač radi na tome da javne površine u granici nacionalnog parka budu čiste.

Predloženi naredni koraci za upravljača NP Tara:

- Poboľjšati kvalitet osmatračnica (pogledati odeljak 3. za više detalja).
- Razviti dodatne aktivnosti koje će povećati šansu da se medved opazi u divljini. To mogu biti:
 - Praćenje medveda u pratnji vodiča;
 - Pešačenja sa mogućnošću posmatranja medveda – u pravo vreme i na pravom mestu;
 - Korišćenje tehnologije za praćenje kretanja medveda i naučne podatke (uključujući knjigu evidencije opažanja medveda) da bi se poboljšale šanse za opažanje medveda;
 - Bolja sinhronizacija ishrane medveda sa posetama turista (samo u slučaju kada to nema negativnih uticaja na ponašanje medveda).

© Vesna Maksimović, Lovočvar objašnjava ponašanje mrkog medveda na hranilištu

© Doc dr Duško Čirović, Kretanje tri medvice u NP Tara tokom 2017. godine

2. Stručni interpretatori / vodiči u prirodi

Sve razmatrane ture naglašavaju visok nivo stručnosti i iskustva njihovih *wildlife* vodiča. One takođe ističu da koriste usluge lokalnih vodiča, a 11 tura (34%) promovišu da aktivno sarađuju sa lokalnim stručnjacima za zaštitu prirode, kao što su biolozi, čuvari prirode ZP, itd.

SWOT procena ponude NP Tara: *Wildlife vodiči su neophodni. Dobar wildlife vodič mora da bude sposoban da ispriča dobru „priču“ o divljem svetu u NP Tara. Za svu faunu koja se uoči, vodiči moraju da znaju da objasne: ponašanje, morfologiju, razmnožavanje, životni ciklus, vrstu hrane koju konzumiraju i njene izvore. Takođe je neophodno dobro poznavanje osnovnih vrsta flore. Ako se medved ne pojavi tokom čekanja, vodič mora da nađe način da zadrži interesovanje i pažnju gostiju i obezbedi ažurirane dokaze o aktivnosti medveda u tom području. Wildlife vodič treba da ima i dobre osnovne veštine vođenja.*

Predloženi naredni koraci za WWF Adria i konsultanta:

- Organizovati napredni kurs interpretacije prirode za čuvare prirode NP Tara kako bi mogli da realizuju turističke aktivnosti.
- Organizovati trening o flori i fauni NP Tara za lokalne turističke vodiče.
- Organizovati „Ne ostavljaj trag“ (*Leave No Trace*) trening za čuvare prirode i turističke vodiče.
- Privući međunarodne turooperatore koji će dovestiiskusne i stručne eksterne/međunarodne *wildlife* vodiče, koji će sarađivati sa čuvarima prirode i lokalnim turističkim vodičima. Ovo iskustvo će im pomoći da usavrše veštine interpretacije prirode i rada sa turistima.

© Ranko Milanović, Profesionalni vodič vodi goste do ugovorene atrakcije

3. Namenski objekti za posmatranje medveda koji sadrže osnovne elemente

Skoro svi objekti za posmatranje medveda u ostalim evropskim ponudama uključuju sledeće elemente:

- Komforna sedišta blizu prozora.
- Optimalnu veličinu i poziciju prozora i otvora za fotografe, koji se spominju u više od pola analiziranih ponuda, zajedno sa policom ili stolom za stabilizaciju kamere i/ili prostorom za tronošce.
- Krevete za spavanje (sa ili bez posteljine).
- Toalet (najbolje rešenje je suvi „dry drop“ eko-toalet u sastavu osmatračnice).
- Mala soba ili svetlosno izolovan prostor gde gosti mogu da pripreme tople napitke ili užinu, provere opremu, podese kamere, itd.
- Knjiga evidencije skorih opažanja medveda koja će držati goste zainteresovanim.
- Većina skrovišta za posmatranje medveda su dizajnirana tako da omoguće prenoćište za 6 do 12 osoba (pri čemu nema svaki gost krevet). Optimalan broj je 8 gostiju plus vodič.

Pet analiziranih putovanja (15%) u svojoj ponudi imalo je osmatračnice koje su posebno namenjene fotografima, obično dosta manjeg kapaciteta i koje mogu da prime samo dve osobe. U okviru takvih ponuda vodiči samo isprate goste do osmatračnice i dođu po njih na kraju aktivnosti. Jedna ponuda uključivala je zakup osmatračnice za privatne grupe po ceni od 122 evra dnevno.

© Vesna Maksimović, osmatračnica u NP Tara

© Vesna Maksimović, osmatračnica u NP Tara

© Ola Jennersten, osmatračnica u Finskoj

Ola Jennersten, osmatračnica u Finskoj

SWOT procena ponude NP Tara: Osmatračnice za posmatranje medveda u NP Tara su previše male da bi mogle da prime više od 2 gosta i vodiča (odnos između gostiju i vodiča od 2:1 ili povećava cenu ili smanjuje profit za upravljača). Objektima nedostaju osnovni prateći elementi za veći komfor gostiju.

Situacija na hranilištu koje je posećeno tokom izlaska na teren ostavlja mnogo prostora za poboljšanje. Plastika i ostali otpad su prisutni (smeće se čisti sezonski i pre svake organizovane posete), posetioци do osmatračnice mogu doći u običnom automobilu (ovo će biti rešeno postavljanjem rampi i pešačenjem do hranilišta), a osmatračnica za fotografе je loše orijentisana. Svi ovi faktori trenutno utiču na nisku vrednost celokupne ponude.

Predloženi naredni koraci za sve zainteresovane strane:

- WWF Adria / upravljač ZP – Obezbediti detaljno uputstvo za niz tehničkih rešenja za osmatračnice (od strane *Rewilding Europe*), za koje se može odreditи cena i koje upravljač može da napravi. Ova tehnička rešenja treba dogovoriti sa rukovodiocem službe lova i ribolova u JP „Nacionalni Park Tara”.
- WWF Adria / konsultant / upravljač ZP – Organizovati za čuvare prirode nacionalnog parka čišćenje osmatračnica tokom „Ne ostavljaj trag” treninga.
- LZ – Unapređenje osmatračnica za posmatranje medveda i čišćenje hranilišta mogu da budu prilika za zajedničke aktivnosti upravljača i lokalne zajednice.

4. Potencijalne aktivnosti za posetioce zasnovane na zaštiti prirode

Skoro sve analizirane ponude uključuju opciju da se tokom posete destinaciji vide i ostale vrste životinja. Posetioци žele da dožive kompletan ekosistem koji okružuje medvede, sa mogućnošću posmatranja i ostalih retkih vrsta.

NP Tara je dom za 58 vrsta sisara. Između ostalog, populacija slepih miševa smatra se vrlo raznolikom. Ovo područje je pre svega važno kao stanište za velike zveri, kao što su mrki medved (*Ursus arctos*) i vuk (*Canis lupus*), ali je i stanište divlje mačke (*Felis silvestris*) i kune zlatice (*Martes martes*). Mnoge od ovih vrsta su ikonične i privlače *wildlife* turiste. Retkost i ugroženi status mnogih sisara u NP Tara takođe povećava privlačnost ove destinacije za specijalizovanog *wildlife* turistu. Evropska vidra (*Lutra lutra*) je ugrožena vrsta koja nastanjuje vodena staništa NP Tara, i zajedno sa vukom predstavlja veoma bitnu vrstu za zaštitu na nacionalnom i evropskom nivou.

NP Tara je jedino stanište lihtenštajnovе voluharice (*Microtus liechtensteini*) u Srbiji i najistočnije stanište ove vrste na Balkanu. Takođe su interesantne i planinska rovčica (*Sorex alpinus*), procenjena kao „krajnje ugrožena“ na IUCN crvenoj listi ugroženih vrsta, i vodena rovčica (*Neomys fodiens*), uz ostale vrste vodenih staništa.

Planina Tara se takođe smatra izuzetno važnim područjem za zaštitu divokoza (*Rupicapra rupicapra*).

Posmatranje ptica se nalazi u mnogim ponudama i treba da postane deo ponuda koje se kreiraju u NP Tara. Preko 100 vrsta zaštićenih ptica je prisutno u NP Tara, od kojih je 31 vrsta od evropskog značaja za zaštitu, kao što su npr. prđavac (*Crex crex*), veliki tetreb (*Tetrao urogallus*) i troprsti detlić (*Picoides tridactylus*). NP Tara se nalazi na listi značajnih staništa za ptice, pre svega zbog prisutnosti populacija vrsta kao što su:

sivi soko (*Falco peregrinus*), suri orao (*Aquila chrysaetos*), siva žuna (*Picus canus*) i zelena žuna (*Picus viridis*). Tara NP je takođe važno gnezdište za šumsku šljuku (*Scolopax rusticola*), a smatra se i izuzetno važnim područjem za gnežđenje male sove (*Glaucidium passerinum*) i dugorepe sove (*Strix uralensis*).

Ostale atrakcije u neposrednoj blizini NP Tara pružice priliku turistima za posmatranje kolonija beloglavog supa (*Gyps fulvus*) u kanjonu reke Uvac i kanjonu Trešnjice, uz mogućnost posmatranja surog orla, jastreba (*Accipiter gentilis*) i kopca (*Accipiter nisus*).

Kako su sve vrste međusobno povezane u zaštićenom ekosistemu NP Tara, postoji mogućnost da gosti koji posmatraju medvede učestvuju u aktivnostima zaštite prirode i ostalih divljih vrsta u ovom ZP.

© Szilard Kovacs, medvedica (*Ursus arctos*) zvezdana snimljena u NP Tara

© JP „Nacionalni Park Tara”, sivi vuk (*Canis lupus*) na kamera zamci

© JP „Nacionalni Park Tara”, pančičeva omorika (*Picea omorica*)

© Marko Janković, mala sova (*Glaucidium passerinum*)

Marijana Josipović, sivi soko (*Falco peregrinus*)

Od proučavanih ponuda, 55% tura (koje su ujedno i najskuplja putovanja) uključuju participativne aktivnosti gostiju na zaštiti prirode, kao što su:

- Izgradnja turističkih objekata i infrastrukture: skrovišta, toaleta (suvi toaleti ili kompost toaleti koji imaju namanji ekološki otisak, mogu da budu i prenosivi), drvenih staza koje mogu da sačuvaju osetljivo stanište, ograda, znakova i signalizacije koja kontroliše kretanje posetilaca. Ove aktivnosti bi bile sprovedene od strane upravljača NP Tara.
- Priprema i postavljanje ograda za zaštitu košnica i voćnjaka od medveda u selima, kao i izgradnja i održavanje „bazena“ pitke vode blizu hranilišta za medvede (koja mogu da privuku i ostale životinje) bili bi odlični projekti za goste (upravljač ZP).

- Čišćenje i sakupljanje smeća. Ovu aktivnost mogu zajednički da organizuju upravljač nacionalnog parka, lokalna zajednica i lokalni preduzetnici.
- Gajenje šuma: sadnja drveća, obnova staništa, raskršćivanje šumskog tla (upravljač ZP).
- Monitoring vrsta: praćenje životinja (pomoću satelitskih ogrlica ili praćenjem tragova, izmeta itd.), održavanje kamera zamki, sakupljanje uzoraka za naučne analize (upravljač i predstavnici LZ koji se bave zaštitom prirode).

SWOT procena ponude NP Tara: *Trenutno postoji vrlo malo prilika u kojima gosti mogu da se pridruže aktivnostima na zaštiti prirode. Upravljaču Nacionalnog parka Tara nedostaje iskustvo na ovom polju, a nije pronađena nijedna grupa u okviru lokalne zajednice koji bi pokazala zainteresovanost za kreiranje i ponudu ove aktivnosti. Uprava Nacionalnog parka je izrazila želju i volju za kreiranje novih aktivnosti.*

Predloženi sledeći koraci za sve zainteresovane strane:

- Upravljač ZP / WWF Adria / konsultant – popisati sve postojeće ili buduće aktivnosti na zaštiti prirode u NP Tara koje mogu da se finansiraju kroz participativni turizam.

© Szilard Kovacs, sakupljanje uozrka dlake mrkog medveda za genetsku analizu

© Vesna Maksimović, sakupljanje uzorka izmeta mrkog medveda za genetsku analizu

© Vesna Maksimović, čuvár prirode ukazuje pomoć povređenoj divokozí

© Vesna Maksimović, proveravanje kamera zamki

© Vesna Maksimović, proveravanje kamera zamki

5. Kulturne aktivnosti

Kraći programi (trajanja 1–3 dana), osim tradicionalne lokalne kuhinje, nude svega par kulturnih atrakcija. Za ture dužeg trajanja, većina programa uključuje razne kulturne posete van samih aktivnosti (kao što su časovi kuvanja ili pravljenja suvenira). Čini se da prilikom posete većini manje poznatih ili posećenih destinacija, gosti obično žele da vide glavne atrakcije koje ta destinacija nudi (npr. gosti koji po prvi put dolaze na Taru ili u Srbiju bi sigurno želeli da posete Beograd, naročito ako koriste aerodrom).

SWOT procena ponude NP Tara: S obzirom na to da je živa kultura Zapadne Srbije tako dobro očuvana, postoje mnoge mogućnosti da se razvije niz kulturnih aktivnosti koje bi bile primamljive gostima i koje bi doživljaj u NP Tara razlikovale od ostalih destinacija. Ovo je velika prednost novih ponuda. Jedna od slabosti je nedostatak interpretatora koji bi oživeli kulturu kreirajući aktivnosti u kojima gosti direktno učestvuju. **Turizam visoke vrednosti se uveliko oslanja na aktivnosti u kojima gosti aktivno učestvuju i na taj način se obrazuju i informišu.** Dobar interpretator ovih aktivnosti treba da ima prethodno iskustvo i da dobro vlada jezicima. **Vrste aktivnosti koje treba razviti u/oko NP Tare su: grnčarija, gastronomija i časovi kuvanja, pravljenje suvenira, proizvodnja rakije i vina, stočarstvo i agroturizam.** Jedna od slabosti je preveliko oslanjanje lokalnih turističkih agencija na objekte koji su atraktivni samo sa stanovišta posmatranja (npr. manastiri i crkve).

Predloženi koraci za sve zainteresovane strane:

- WWF Adria / konsultant / LZ – Popisati sve postojeće ili potencijalne buduće kulturne aktivnosti koje gosti mogu da iskuše na participativan način.
- WWF Adria / konsultant – Obezbediti primere dobre prakse i obuke za pružanje kulturno-obrazovnih turističkih aktivnosti, sa primerima iz Srbije i BiH.
- WWF Adria / konsultant – Pružiti mentorstvo lokalnim pružaocima aktivnosti kako bi usavršili iskustvo realizacije ovih turističkih aktivnosti.

© Vesna Maksimović, umetnik inspiriše goste da izaberu tradicionalni motiv za suvenir

© Jack Delf, odgovarajuće mere bezbednosti su preduzete tokom svake aktivnosti

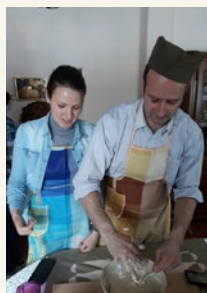
© Jack Delf, izrada suvenira zajedno sa lokalnim umetnikom

© Jack Delf, završen suvenir

© Jack Delf, gosti aktivno učestvuju u gastronomskim aktivnostima

© Vesna Maksimović, gosti aktivno učestvuju u gastronomskim aktivnostima

© Vesna Maksimović, potrebna je dobra interpretacija aktivnosti

© Jack Delf, gosti žele da se povežu sa domaćinima

Međunarodni sporazumi koji se odnose na *wildlife* turizam i zaštitu prirode

Važno je nove ponude *wildlife* turizma koje se razvijaju u NP Tara usaglasiti sa međunarodnim sporazumima koji se odnose na zaštitu prirode i divljine. Ekosistemi u NP Tara predstavljaju osnovu na kojoj se može razvijati *wildlife* turizam i treba ih zaštititi kako bi se osigurala ekonomska održivost novih proizvoda.

Wildlife specijalizovani turisti znaju mnogo o zaštiti prirode. Nivo naučnih detalja datih u marketinškim materijalima za ture koje su analizirane u ovom istraživanju ukazuje na to da gosti moraju da budu sigurni da njihovi turistički vodiči sprovode najbolju poslovnu praksu u cilju očuvanja prirode.

Mnoge ponude su se pozivale na međunarodne standarde sa kojima su saglasni njihovi proizvodi, a to su: Konvencija o biološkoj raznovrsnosti (CBD); Konvencija o vlažnim staništima od međunarodnog značaja (RAMSAR), koja se pre svega odnosi na posmatranje ptica; Konvencija o zaštiti svetske kulturne i prirodne baštine koja se odnosi na kulturne aktivnosti; Konvencija o zaštiti evropskih divljih vrsta i prirodnih staništa (Bernska konvencija), na koju se poziva pet analiziranih ponuda.

Nijedna od analiziranih ponuda se nije pozivala na Globalne kriterijume održivog turizma (GSTC) koji su uvedeni 2016. godine kao sveobuhvatni međunarodni standard koji sprovode odgovorna turistička preduzeća. GSTC je razvijen pod okriljem Ujedinjenih nacija i očekuje se da postane internacionalni indikator za standard održivog turizma. Odeljak D3 GSTC-a se odnosi na očuvanje biodiverziteta, ekosistema i predela, i treba ga sprovoditi u praksi (pogledati u predloženim narednim koracima ispod).

Dva analizirana putovanja napominju da njihovi vodiči poštuju „Ne ostavljaj trag“ (*Leave No Trace*) principe koji smanjuju štetni uticaj čoveka na prirodu.

© Marko Maksimović

Predloženi naredni koraci za sve zainteresovane strane radi osiguranja usklađenosti sa međunarodnim sporazumima:

Za sada ne postoji GSTC priznati sertifikat / revizorsko telo koje pokriva Srbiju. Međutim, GSTC postaje prepoznatljiv među prefinjenim i ekološki svesnim putnicima. Od samog početka, JP „Nacionalni park Tara“ i svi biznisi koji pružaju usluge u okviru ponude za posmatranje medveda treba da se slože da:

- D3.1 (GSTC) – Divlje vrste se ne prikupljaju, konzumiraju, prikazuju, prodaju ili kupuju, osim u slučaju posebno regulisanih aktivnosti koje osiguravaju njihovo odgovorno korišćenje u skladu sa nacionalnim i međunarodnim zakonima;
- D3.2 – Divlje životinje ne smeju da se drže i zatočeništvu, osim u propisno regulisanim aktivnostima, u skladu sa lokalnim i međunarodnim zakonima. Žive primerke zaštićenih divljih vrsta mogu da čuvaju i o njima da brinu samo ovlašćena i odgovarajuće opremljena lica;
- D3.4 – Organizacija podržava i doprinosi očuvanju biodiverziteta, uključujući prirodna zaštićena područja i područja visoke vrednosti biodiverziteta. (Kao indikator za GSTC, biznisi treba da doniraju procenat svog godišnjeg budžeta i/ili „in kind“ donaciju zaštićenim područjima ili očuvanju biodiverziteta);
- D3.5 – *Interakcija sa divljim životinjama, uzimajući u obzir kumulativne uticaje svih faktora, ne sme da izaziva štetne efekte na održivost i ponašanje populacija vrsta u divljini. Svaki poremećaj prirodnog ekosistema je sveden na minimum, rehabilitovan, a postoji i kompenzacijski doprinos za upravljača zaštićenog područja za aktivnosti zaštite prirode.*

Svi vodiči koji rade sa *wildlife* specijalizovanim gostima treba da razumeju i primenjuju principe „Ne ostavljaj trag“ (*Leave No Trace – LNT*). U okviru ovog projekta održana je obuka za LNT trenere i dodeljeni su LNT sertifikati.

© Miloje Jovanović, Obuka „Ne ostavljaj trag“

© Miloje Jovanović, Obuka „Ne ostavljaj trag“
– pravilno postavljanje logorske vatre

© Vesna Maksimović, Obuka „Ne ostavljaj trag“ –
pravilno odlaganje hrane i odeće u prirodi

PEST analiza (političkih, ekonomskih, društveno-kulturnih i tehnoloških faktora)

Politički faktori koje treba razmotriti

- Upravljač Nacionalnog parka Tara – Upravljač NP Tara je Javno preduzeće „Nacionalni park Tara”. Direktori javnih preduzeća u Srbiji su politički imenovani i mogu da budu promenjeni nakon izbora. Ovo može da bude problem ako je Plan turističkog razvoja nacionalnog parka još uvek u fazi razvoja. Novi direktor nacionalnog parka može da odluči da promeni smer razvoja turizma i naloži razvoj ponuda zasnovanih na lovu i/ili masovnom turizmu. Međutim, upravljač je uveren da bilo koje promene u strukturi menadžmenta neće dovesti do odstupanja od razvoja turizma u pravcu visoke vrednosti i niskog uticaja na prirodu.
- Zakon o turizmu – Sve zainteresovane strane smatraju postojeću legislativu o turizmu zastarelom i ograničavajućom, koja zbog toga može da ometa razvoj novih aktivnosti i doživljaja. Glavni problemi su:
 1. Obuka vodiča – Trenutno je obuka nacionalnih turističkih vodiča koncentrisana na učenje istorijskih datuma i činjenica koje su manje interesantne današnjim turistima. Ne postoji obuka za aktivnosti vođenja gostiju, obuka prve pomoći, obuka interpretacije prirode, obuka za *wildlife* vodiče ili bilo koja ekološka obuka kao što je *Leave no Trace* standard.
 2. Kriterijumi za izbor vodiča – Da bi konkurisali za obuku za licencu turističkog vodiča, kandidati moraju da imaju visoku školsku spremu, što dovodi do toga da su možda pogodniji kandidati sa znanjem jezika i veštinama u aktivnostima na otvorenom onemogućeni da se prijave.
 3. Nedostatak zakonskih odredbi za inovacije – Zakon o turizmu ne sadrži odredbe za preduzetnike koji žele da počnu da se bave turizmom zasnovanom na pružanju aktivnosti u njihovim domovima, kao što su poljoprivreda, kulinarsstvo i proizvodnja suvenira.
- Uspostavljanje zaštićenih područja – Iako prema nacionalnoj kategorizaciji predstavlja nacionalni park, po IUCN klasifikaciji zaštićenih područja i načinu upravljanja ZP, NP Tara se pre može svrstati u kategoriju V (zaštićeni predeo) nego u kategoriju II. Zaštićeni predeo je

© Vesna Maksimović, pričanje priča kao najbolji alat interpretacije prirode

„područje gde je interakcija ljudi i prirode tokom vremena proizvela poseban trag u predelu sa značajnim ekološkim, biološkim, kulturnim i scenskim vrednostima: i gde je obezbeđivanje integriteta ove interakcije od ključne važnosti za zaštitu i održanje područja i sa njom povezane zaštite prirode i drugih vrednosti“. Postoji mogućnost da NP Tara „pređe“ u IUCN kategoriju II, ukoliko bi se promenili principi upravljanja ZP i povećao procenat teritorije pod prvim stepenom zaštite.

Prema Zakonu o zaštiti prirode, **nacionalni park je područje** sa većim brojem raznovrsnih prirodnih ekosistema od nacionalnog značaja, sa izrazitim prirodnim odlikama i kulturnim nasleđem **u kome čovek živi u skladu sa prirodom, izdvojeno za** očuvanje svojih postojećih prirodnih vrednosti i resursa, biodiverziteta, kao i za obrazovne, naučne, duhovne, estetske, kulturne i **turističke i zdravstveno-rekreativne namene**, u skladu sa principima održivog razvoja.

Dodatno, u okviru NP Tara postoje teritorije pod I režimom zaštite (strogi rezervati prirode) – „područja sa izvornim ili malo izmenjenim ekosistemima izuzetnog naučnog i praktičnog značaja, kojom se omogućavaju procesi prirodne sukcesije i očuvanje staništa i životnih zajednica u uslovima divljine“. Režim zaštite I stepena između ostalog „ograničava radove i aktivnosti na naučna istraživanja i praćenje prirodnih procesa, kontrolisanu posetu u obrazovne, rekreativne i opštekulturne svrhe“, uz saglasnost resornog Ministarstva.

PEST procena za NP Tara: Poželjno je da područja pod I režimom zaštite budu pristupačna malim grupama posetilaca u pratnji vodiča. Zakonska odredba omogućava manji oblik turizma, i poželjno je da se ovi lokaliteti iskoriste ukoliko bi posetioci bili uključeni u naučna istraživanja i monitoring, uz pribavljene sve neophodne dozvole.

© Vesna Maksimović

- EU zakonodavstvo – Da bi se uskladila sa zakonodavstvom Evropske unije, Srbija treba da transponuje sledeće dve direktive:
 1. Direktiva o pticama – Štiti sve divlje vrste ptica u Evropskoj uniji, ukupno oko 500 vrsta. Zemlje članice Evropske unije identifikuju i štite lokalitete koji su posebno važni za divlje ptice. Do sada je identifikovano oko 5.300 „specijalno zaštićenih područja“.
 2. Direktiva o staništima – Obavezuje zemlje članice Evropske unije da štite staništa ugroženih vrsta biljaka i životinja, kao i važne tipove staništa. Identifikovana područja su okarakterisana kao „specijalna područja zaštite“. Direktiva o staništima obuhvata oko 1.500 retkih i ugroženih vrsta biljaka i životinja, i oko 230 tipova staništa.

Područja zaštićena ovim direktivama formiraju mrežu Natura 2000. Njen cilj je da štiti sve najvažnije tipove staništa i ugrožene vrste od evropskog značaja. Natura 2000 prepoznaje da ljudi i priroda najbolje funkcionišu zajedno. Njen cilj nije da isključi ekonomske aktivnosti već da osigura da su one kompatibilne sa zaštitom vrednih vrsta i staništa. Osnovni ciljevi Natura 2000 su: izbegavanje aktivnosti koje mogu ozbiljno da ugroze vrste ili oštete staništa za koje je lokalitet predodređen; preduzimanje pozitivnih mera, ako je neophodno, da bi se održala ili povratila ova staništa i vrste u cilju poboljšanja očuvanja prirode.

PEST procena za NP Tara: Da bi se pridržavali sadašnjeg i budućeg zakonodavstva EU, nove turističke ponude razvijene u Nacionalnom parku Tara u okviru WWF-ovog projekta će slediti Evropsku povelju o održivom turizmu u zaštićenim područjima (ECST).

- Opšta politička situacija – Srbija i Zapadni Balkan. Uprkos relativno skoroj istoriji sukoba u bivšoj Jugoslaviji, trenutna situacija se smatra mirnom i sigurnom (vidi: <https://safearound.com/europe/serbia/>). Nedavna evropska pitanja imigracije i terorizma imala su mali uticaj u regionu, a negativnih priča u vestima poslednjih godina ima tek nekoliko. Politička pitanja koja se tiču jugoslovenskih sukoba iz devedesetih godina XX veka i dalje mogu da stvore negativnu sliku o Srbiji, ali se stiče utisak da poverenje potrošača raste, posebno među mlađim posetiocima. Srbija je u 2017. godini zabeležila rast međunarodnih turističkih poseta od 12%.

Ekonomski faktori koje treba razmotriti

- Kursna lista – Međunarodno tržište valutama je nepredvidivo. Promene kursa mogu da nastanu zbog spoljnih ekonomskih i političkih faktora, kao što su *Brexit*, odstupanje centralnih banaka od monetarnih politika itd. Rast bruto društvenog proizvoda (BDP) u Srbiji (2,8% u 2017. godini) podstaknut je većom potrošnjom domaćih potrošača. Osim toga, povećava se vrednost uvoza iz EU što može da dovede do slabljenja dinara.

PEST procena za NP Tara: Devizni kurs treba uzimati u obzir i blagovremeno ažurirati cene kako bi se pravilno formirale nove turističke ponude.

- Recesija – Visokofrekventni indikatori signaliziraju kontinuiranu ekonomsku ekspanziju u Srbiji. Domaća i spoljna trgovina ostaju robusne; uvoz raste, što ukazuje na povećanje domaće potražnje. Globalna recesija ili usporavanje ekonomije se ne predviđaju u doglednoj budućnosti, ali bi i dalje mogli negativno da utiču na turističku potražnju. Podaci globalne recesije iz 2007. godine su pokazali da je potražnja za turističkim putovanjima visoke vrednosti bila najmanje

pogođena. Jedan od razloga je taj što potrošači radije nastavljaju da idu na godišnje odmore, a finansijske ustupke prave na drugim poljima.

PEST procena za NP Tara: U okviru WWF-ovog projekta će se razviti „transformacijske“ turističke ponude visoke vrednosti i malog uticaja na prirodu.

- Opšta ekonomska situacija – Prema Delegaciji Evropske unije u Republici Srbiji, očekuje se jačanje ekonomije i njen rast, dok će izvoz i investicije ostati robusni (izvor: <https://europa.rs/economic-forecast-for-serbia/?lang=sr>). Zbog negativnih uslova trgovine, očekuje se povećanje neravnoteže deviznog bilansa. Predviđa se da će bilans budžeta da nadmašiti ciljeve što će rezultirati malim suficitom u 2018. godini.

Društveni faktori koje treba razmotriti

- Kulturni stavovi (posetilaca i lokalne zajednice) su važan faktor u razvoju novih turističkih ponuda. Iz perspektive posetilaca, primetan je rast turističke potražnje za autentičnim i jedinstvenim iskustvima koja vrednuju posebnost destinacija. **Posetioci sve više žele da se povežu i sklope prijateljstva sa domaćinima koji žive u lokalnoj zajednici; sve više žele da učestvuju u korisnom radu tokom kog mogu nešto da nauče ili da provedu slobodno vreme sa domaćinima.** Takođe raste potražnja za „ekološki prihvatljivim“ i CO₂-neutralnim godišnjim odmorima tokom kojih posetioci mogu da umanje štetne uticaje svog putovanja i donesu pozitivne promene kroz dobrovoljni rad.

PEST procena za NP Tara: Lokalna zajednica u NP Tara izgleda veoma zainteresovano za povećanje turizma; za sada je broj posetilaca relativno mali ali u porastu. Iako mnogi stanovnici nacionalnog parka i partneri „URSUS“ „klastera“ vrednuju i čuvaju svoju kulturnu tradiciju, mnogi ne razumeju kako da ovu „živu kulturu“ pretvore u turističku atrakciju koju mogu da unovče.

- Promene načina života ljudi u važnim izvornim tržištima teže da favorizuju razvoj visoko vrednih ponuda zasnovanih na posmatranju divljih životinja. **Povećana urbanizacija (danas više od 50% ljudi na svetu živi u urbanim područjima) znači da se avanturistička iskustva zasnovana na prirodi, naročito u nerazvijenim, ruralnim i „divljim“ destinacijama, sve više traže tokom godišnjih odmora.**

PEST procena za NP Tara: Urbanizacija oko Bajine Bašte i NP Tara može da predstavlja problem, jer stanovništvo iz ruralnih područja migrira u velika mesta i gradove. Međutim, broj stanovnika oko Bajine Bašte ostaje stabilan (prema podacima Republičkog zavoda za statistiku, prisutno je smanjenje od -1,08% godišnje između 2011. i 2016. godine). Ova situacija ne podrazumeva nužno postepeno narušavanje sela kroz depopulaciju; mnogi iseljenici često posećuju

© WWF, druženje sa domaćinima – pružaoćima aktivnosti

© Vesna Maksimović, Bajina Bašta

sela i ulažu u smještaje za odmor. Često se prazne kuće u okolnim selima održavaju ili modernizuju za iznajmljivanje posetiocima.

- Otpad i njime uzrokovana šteta po životnu sredinu.

PEST procena za NP Tara: Mnoga identifikovana prelepa područja koja bi mogla da budu uključena u novu turističku ponudu su pretrpana otpadom i smećem, međutim, upravljač konstantno radi na tome da javne površine u granici nacionalnog parka budu čiste. Iako postoji politički element ovog problema, čini se da je glavni uzrok kulturne prirode. Iako mnogi meštani cene nasleđe divlje Tare, mnogi, takođe, ne uzimaju u obzir uticaj koji sami imaju na životnu sredinu. Principi smanjivanja uticaja posetilaca na prirodu se ili ne prate ili ne razumeju.

Gosti očekuju da svi koji su uključeni u *wildlife* turizam pružaju primer ostalim članovima lokalne zajednice, naročito čuvari prirode u NP Tara. Čuvari prirode koji će raditi sa gostima i druge zainteresovane strane (turistički vodiči) proći će *Leave No Trace* obuku. Cilj ovog projekta nije da se ukloni sav otpad iz zaštićenog područja, ali posetioce treba uveriti da upravljač nacionalnog parka i pružaoci usluga rade na rešavanju problema.

Tehnološki faktori koje treba razmotriti

- Internet – Turizam je iz korena promenjen posredstvom interneta. Ovo se ne odnosi samo na način na koji putnici pretražuju putovanja, već i na način na koji kupuju aktivnosti i iskustva, često tek nakon dolaska na odredište.

PEST procena za NP Tara: Tokom izrade marketing plana za zainteresovane strane, pre svega će se razmatrati onlajn i mobilni mediji/kanali.

- Mobilna telefonija nije važna samo za marketing i promociju. Nove aplikacije mogu da se koriste za izradu i pružanje iskustva posetiocima (na primer: onlajn vodiči mogu da ponude zamenu za iskusne *wildlife* vodiče ili da pojačaju iskustvo posetilaca tokom pešačkih i biciklističkih tura kroz nacionalni park).

PEST procena za NP Tara: Tokom izrade novih ponuda za posmatranje medveda, razmatraće se sve mobilne tehnologije koje mogu da budu značajne za nove turističke ponude.

- Oprema za aktivnosti na otvorenom (kampovanje, odeća i tehnička oprema) se stalno poboljšava i obnavlja. S obzirom na to da kreiramo i nudimo nove proizvode za turističko tržište visoke vrednosti, moramo stalno da budemo u toku sa ovim promenama.

PEST procena za NP Tara: Nova oprema, kao što su dvogledi za posmatranje životinja tokom noći i daske za veslanje, treća da bude uključena u ponudu čim to bude finansijski izvodljivo.

© Green Bear, daske za veslanje

SWOT analiza (snaga, slabosti, mogućnosti, pretnji)

Prikazane su ocene važnih faktora. Subjekti (i rezultati) su predloženi od strane lokalnih učesnika nakon razmatranja rezultata istraživanja ankete konkurentnosti.

Snage

- Nacionalni park (kvalitet atrakcije) – 4
- Biodiverzitet – 4
- Broj medveda (u porastu) – 4
- Raznovrsnost ponude (blizina lokalnih atrakcija) – 4
- Nacionalni park Tara kao nova destinacija – 4
- Turističke agencije – 3,5
- Smeštajni kapaciteti – 3
- Mala lokalna zajednica – 3
- Autentična kultura – 3
- Blizina turističkog tržišta – 2
- Povezanost sa vazdušnim saobraćajem – 1,5
- Vidikovci/Osmatračnice
- Blizina potencijalnih aktivnosti
- Brzo rešavanje problema
- Lako dostupne osmatračnice za medvede
- Svi se međusobno poznaju, tako da sve može da se organizuje preko telefona
- Sve aktivnosti su u opsegu od 15–20 km
- Nove ponude
- Turističke agencije iz Bajine Bašte
- Cene hotela (konkurentne, dobar odnos ponude i kvaliteta, ponude za male grupe)
- Postojanje raspona turističkih ponuda na malom području

Napomene: Uopšteno, imamo optimističan utisak s obzirom na to da već postoji dobro razvijena saradnja među lokalnim biznisima, kao i sa upravljačem ZP. Veoma je dobro da su sve zainteresovane strane prepoznale prirodne prednosti Tare u odnosu na druge uspešnije destinacije. Za obim turizma koji očekujemo, imamo i više nego adekvatnu logističku podršku od strane turističke industrije, smeštajnih kapaciteta i turističkih agencija.

Slabosti

- Nerazvijena seoska domaćinstva – 5
- Neiskustvo u radu sa ciljnom grupom – 4
- Podrška lokalnim zajednicama (ulaganja) – 4
- Sektor turističke inspekcije – 4
- Slaba oprema za posmatranje medveda – 3
- Nizak ekološki standard – 3
- Neuređene/neadekvatne osmatračnice – 3
- Loša saradnja – 3
- Nezakonito izdavanje smeštaja i usluga vodiča – 3
- Mreža šumskih puteva – 3
- Nedostatak kadrovskog potencijala – 2
- Nedostatak adekvatnih vodiča – 2
- Infrastruktura – 2
- Povezanost sa vazdušnim saobraćajem – 1
- Edukacija na svim nivoima – 1
- Neshvatanje novog vida turizma
- Nacionalni park Tara
- Nedostatak znanja stranih jezika (engleskog, nemačkog, ruskog, kineskog)
- Niski ekološki standard
- Nedostatak (mali broj) licenciranih stručnih vodiča
- Nedostatak opreme za posmatranje medveda
- Mali kapaciteti osmatračnica za posmatranje medveda
- Nedostatak alternativnih aktivnosti kao rezervnog plana u slučaju da posetioци ne vide medvede
- Needukovani domaćini za ovu vrstu turizma
- Nedostatak saradnje na operativnom nivou i nivou menadžmenta

Napomena: Nekoliko faktora je pomenuto i kao snaga i kao slabost: saradnja, veze sa vazdušnim saobraćajem, nedostatak alternativnih aktivnosti i nacionalni park – dakle, postoje razlike u mišljenju. Glavni identifikovani problemi se mogu podeliti na obrazovne (učenje) i materijalne (praktične).

Problemom obučenosti se možemo baviti na „Ne ostavljaj trag“ treningu i tokom treninga obuke vodiča. Obuka za vodiča bi obuhvatala osnovni uвод u ovu oblast, takođe treba naći internacionalne partnere za budu mentori vodičima. Učenje jezika se može organizovati preko planinarskog udruženja, tri njihova vodiča već pohađaju osnovni kurs engleskog jezika.

Materijalna pitanja i faktori izvan naše kontrole uključuju nerazvijena poljoprivredna domaćinstva (iz posete terenu smo zaključili da imamo dobre mogućnosti lokalnog smeštaja, ali manje ponuda privatnih domaćinstava).

Potrebno je uložiti u opremu za posmatranje medveda, optiku i sl., preporučljivo ulaganjem od strane upravljača Nacionalnog parka.

Prilike

- Rast potražnje – 4
- Povećavanje svesti lokalnog stanovništva – 4
- Novi društveno-kulturni sadržaji – 4
- Nesumnjivi turistički proizvodi u regionu – 3
- Povećavanje populacije mrkog medveda – 3
- Obogaćivanje ponude dodatnim sadržajima – 2
- Povezanost sa vazduhoplovnim saobraćajem – 2
- Velika želja za putovanjima – 2
- Promenljivi transferi za putovanja – 1
- Ljudski resursi
- Povećavanje ekološke svesti
- Obrazovanje (obučenost)
- Prodaja lokalne hrane i pića
- Mali broj ponuda na tržištu
- Ponuda u NP Mavrovo nije najvišeg kvaliteta
- Mogućnost za prodaju premium paketa

Napomena: Entuzijastični odgovori sugerišu da postoji svest o vrednosti ove ponude na lokalnom nivou. **Tržište turizma visoke vrednosti može da se privuče u region, a to bi bila zasluga povećane lokalne svesti o novoj vrsti turizma zasnovanog na zaštiti prirode i vrednostima koje ta vrsta turizma može da generiše.**

Pretnje

- Propisi u Nacionalnom parku (prepreke u radu u zaštićenim područjima) – 4
- Signalizacija (oznake za staništa medveda) – 4
- Degradiranje prirode – 4
- Loše dizajnirani proizvodi – 3
- Prekomerni turizam – 2
- Infrastruktura
- Mogućnost lošeg pružanja usluga
- Cena za „obične“ turiste (znakovi staništa medveda plaše druge planinare i ostale goste na teritoriji nacionalnog parka)

Napomena: Sve zainteresovane strane su izrazile zabrinutost zbog degradacije prirode u parku. Zaštita životne sredine je od ključne važnosti za našu ponudu kako bi mogli da dostignemo ciljno tržište. Svaki vid infrastrukture je vrlo bitan (npr. znakovi i signalizacija) i sve ih treba pažljivo razmotriti. Ekološki otisak ove vrste turizma bi trebalo da bude mali, i mora se upravljati njegovim rastom.

Opšti utisak je da postoji mogućnost pružanja loših usluga. Ovo je potrebno posebno naglasiti.

Primeri cena za posmatranje medveda / turizam zaštite prirode – Evropa 2018

„Medeni medvedi u Finskoj“

TUROPULATOR: *Wildlife Worldwide*

VEB-ADRESA: <http://www.wildlifeworldwide.com/>

PERIOD: maj–avgust.

Trajanje: 4 dana

Cena u koju je uključena cena avionske karte: od 1.145 funti po osobi (152.000 RSD)

Vrsta putovanja: program prilagođen ličnim potrebama

Učite o mrkim medvedima u Finskoj

TUROPULATOR: *Wildlife Worldwide*

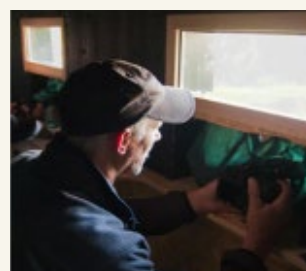
VEB-ADRESA: <http://www.wildlifeworldwide.com/>

PERIOD: maj–jul

Trajanje: 8 dana

Cena u koju je uključena cena avionske karte: od 1.845 funti po osobi (244.500 RSD)

Vrsta putovanja: grupna tura

Fotografski predatori

TUROPULATOR: *Wildlife Worldwide*

VEB-ADRESA: <http://www.wildlifeworldwide.com/>

PERIOD: jun–avgust.

Trajanje: 6 dana

Cena u koju je uključena cena avionske karte: od 2.395 funti po osobi (317.337 RSD)

Vrsta putovanja: grupna tura

Posmatranje mrkih medveda iz skloništa

TUROPULATOR: *Wild Sweden*

VEB-ADRESA: <http://www.wildsweden.com/>

PERIOD: april–septembar.

Trajanje: 1 dan

Cena bez cene avionske karte: od 287 evra po osobi (34.175 RSD)

Vrsta putovanja: grupna tura – najviše 8 osoba

Posmatranje risa, vuka i medveda na slovačkim Karpatima

TUROPULATOR: *Biosphere Expeditions*

VEB-ADRESA: <https://www.biosphere-expeditions.org/>

PERIOD: april–oktobar

Trajanje: 8 dana

Cena bez avionske karte: od 1.750 funti po osobi (145.000–206.500 RSD)

Vrsta putovanja: grupna tura – najviše 12 osoba

Zaštita medveda u severnoj Grčkoj

TUROPATOR: *Natural Greece*

VEB-ADRESA: <http://www.natural-greece.gr>

PERIOD: datumi će tek biti potvrđeni Trajanje: 8 dana

Cena u koju je uključena cena avionske karte: od 900 evra po osobi (106.200 RSD)

Vrsta putovanja: grupna tura – najviše 12 osoba

Wildlife fotografska tura u Finskoj

TUROPATOR: *Responsible Travel*

VEB-ADRESA: <https://www.responsibletravel.com>

PERIOD: jun–avgust. Trajanje: 7 dana

Cena u koju je uključena cena avionske karte: od 2.999 do 3.299 funti po osobi (400.300–440.300 RSD)

Vrsta putovanja: grupna tura – najviše 8 osoba

Posmatranje mrkih medveda u Bugarskoj

TUROPATOR: *Responsible Travel*

VEB-ADRESA: <https://www.responsibletravel.com>

PERIOD: datumi će tek biti potvrđeni Trajanje: 8 dana

Cena bez avionske karte: od 1.099 do 1.169 funti (145.000–154.300 RSD)

Vrsta putovanja: grupna tura – 12 osoba

Wildlife odmor i zaštita prirode u Finskoj

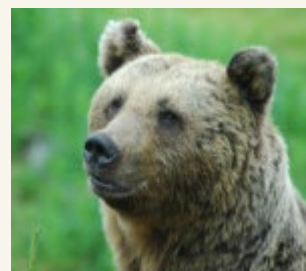
TUROPATOR: *Responsible Travel*

VEB-ADRESA: <https://www.responsibletravel.com>

PERIOD: datumi će tek biti potvrđeni Trajanje: 8 dana

Cena bez cene avionske karte: od 1.395 funti po osobi (184.140 RSD)

Vrsta putovanja: grupna tura – 10 osoba

Samo mrki medvedi u Finskoj

TUROPATOR: *Naturetrek*

VEB ADRESA: <http://www.naturetrek.co.uk>

PERIOD: maj–avgust. Trajanje: 4 dana

Cena bez cene avionske karte: od 850 funti po osobi (112.200 RSD)

Vrsta putovanja: grupna tura – 12 osoba

Posmatranje medveda u Makedoniji

TUROPATOR: *Regent Holidays*

VEB-ADRESA: <https://www.regent-holidays.co.uk>

PERIOD: maj–oktobar Trajanje: 7 dana

Cena bez cene avionske karte: od 1.760 funti po osobi (232.320 RSD)

Vrsta putovanja: grupna tura – 12 osoba

Pešačenje Karpatima i medvedi

TUROPERATOR: *Exodus*

VEB-ADRESA: <https://www.exodustravels.eu>

PERIOD: jun–avgust

Trajanje: 8 dana

Cena bez cene avionske karte: od 1145 funti po osobi (151.140 RSD)

Vrsta putovanja: grupna tura – 16 osoba

Planine mrkog medveda (Španija)

TUROPERATOR: *Two Birds One Stone*

VEB-ADRESA: <http://twobirdsonestone.es>

PERIOD: april–septembar

Trajanje: 3 dana

Cena bez cene avionske karte: od 285 funti po osobi (37.670 RSD)

Vrsta putovanja: grupna tura – 8 osoba

Marsican Bears and Rock Partridge (Italy Abruzzo NP)

TUROPERATOR: *Wise Birding Holidays*

VEB-ADRESA: <http://www.wisebirding.co.uk>

PERIOD: maj

Trajanje: 3 dana

Cena bez cene avionske karte: od 899 funti po osobi (119.110 RSD)

Vrsta putovanja: grupna tura za 4–7 osoba

Posmatranje medveda u Finskoj

TU OPERATOR: *ScanAdventures*

VEB-ADRESA: <http://www.scanadventures.co.uk>

PERIOD: april–oktobar

Trajanje: 4 dana

Cena u koju je uključena cena avionske karte: od 999 funti po osobi (132.350 RSD)

Vrsta putovanja: grupna tura – 8 osoba

Posmatranje medveda (Estonija)

TUROPERATOR: *Estonian Wildlife Tours*

VEB-ADRESA: <http://www.estonianwildlifetours.com>

PERIOD: maj–jun

Trajanje: 3 dana

Cena bez cene avionske karte: od 690 evra po osobi (81.420 RSD)

Vrsta putovanja: grupna tura za 4–12 osoba

Posmatranje medveda i ptica u Rumuniji

TUROPERATOR: *Ibis Tours*

VEB-ADRESA: <http://www.ibis-tours.ro>

PERIOD: maj–septembar

Trajanje: 12 dana

Cena u koju je uključena cena avionske karte: od 1.400 funti po osobi (procenjeno)

Vrsta putovanja: grupna tura – 12 osoba

Vikend mrkog medveda (Finska)

TUROPULATOR: *Explore*

VEB-ADRESA: <https://www.explore.co.uk>

PERIOD: jun–septembar Trajanje: 4 dana

Cena bez cene avionske karte: od 619 funti po osobi (82.000 RSD)

Vrsta putovanja: grupna tura za 8–14 osoba

Avanturistički godišnji odmor divljeg mrkog medveda u Finskoj (Finska)

TUROPULATOR: *Mighty Fine*

VEB-ADRESA: <https://www.mightyfinecompany.com>

PERIOD: april–oktobar Trajanje: 4 dana

Cena bez cene avionske karte: od 907 funti po osobi (120.150 RSD)

Vrsta putovanja: grupna tura – 12 osoba

Posmatranje medveda u divljoj tajgi (Finska)

TUROPULATOR: *Mighty Fine*

VEB-ADRESA: <https://www.mightyfinecompany.com>

PERIOD: maj–avgust Trajanje: 8 dana

Cena bez cene avionske karte: od 1850 funti po osobi (245.070 RSD)

Vrsta putovanja: grupna tura – 12 osoba

Posmatranje medveda u Bugarskoj

TUROPULATOR: *Balkan Trek*

VEB-ADRESA: <http://www.balkantrek.com>

PERIOD: april–oktobar Trajanje: 8 dana

Cena bez cene avionske karte: od 1099 funti po osobi (145.600 RSD)

Vrsta putovanja: grupna tura – 10 osoba

Posmatranje medveda Slovenija

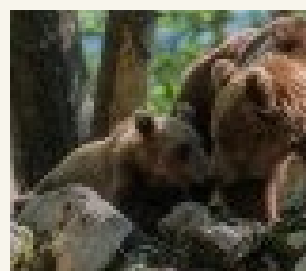
TUROPULATOR: *Just Slovenia*

VEB-ADRESA: <http://www.justslovenia.co.uk>

PERIOD: april–avgust Trajanje: 1 dan

Cena bez cene avionske karte: od 85 funti po osobi (11.260 RSD)

Vrsta putovanja: grupna aktivnost – 4 osobe

U potrazi za mrkim medvedom (Slovenija)

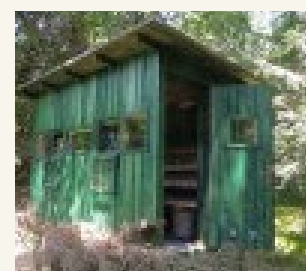
TUROPULATOR: *Objectif Nature*

VEB-ADRESA: <http://www.objectif-nature.fr>

PERIOD: maj–septembar Trajanje: 7 dana

Cena bez cene avionske karte: Od 1.490 evra po osobi (175.820 RSD)

Vrsta putovanja: grupna tura – 6 osoba

Nepoznati medvedi Slovenije (Slovenija)

TUROPULATOR: *ARR Nature & Kultur Reisen*

VEB-ADRESA: <http://www.arr.at>

PERIOD: maj Trajanje: 7 dana

Cena bez cene avionske karte: od 1.820 evra po osobi (214.780 RSD)

Vrsta putovanja: grupna tura – 8 osoba

Divlji medvedi u neobičnoj Sloveniji (Slovenija)

TUROPULATOR: *Wild Pix Travel*

VEB-ADRESA: <https://www.wildpixtravel.com>

PERIOD: maj–septembar Trajanje: 7 dana

Cena bez cene avionske karte: od 1.750 evra po osobi (206.500 RSD)

Vrsta putovanja: grupna tura – 6 osoba

Posmatranje medveda u Slovačkoj (bez osmatračnica)

TUROPULATOR: *Adventoura*

VEB-ADRESA: <https://www.adventoura.eu>

PERIOD: jun–oktobar Trajanje: 0,5 dana

Cena bez cene avionske karte: od 90 evra po osobi (10.620 RSD)

Vrsta putovanja: grupna aktivnost za 2–20 osoba

Dnevna safari tura za posmatranje medveda (Slovenija)

TUROPULATOR: *Tuamv*

VEB-ADRESA: <https://tuamv.com>

PERIOD: maj–oktobar Trajanje: 0,5 dana

Cena bez cene avionske karte: od 200 evra po osobi (23.600 RSD)

Vrsta putovanja: grupna aktivnost – 5 osoba

Posmatranje medveda u Finskoj

TUROPULATOR: *Gane and Marshal*

VEB-ADRESA: <https://www.ganeandmarshall.com>

PERIOD: maj–septembar Trajanje: 4 dana

Cena sa cenom avionske karte: od 750 funti po osobi (99.000 RSD)

Vrsta putovanja: grupna tura za 2–8 osoba

Volonterski rad sa medvedima u Rumuniji

TUROPULATOR: *Get Active*

VEB-ADRESA: <http://www.getactivewithanimals.com>

PERIOD: maj–septembar Trajanje: 7 dana

Cena bez cene avionske karte: od 925 funti po osobi (99.000 RSD)

Vrsta putovanja: grupna tura – 10 osoba

Nordijska avantura u divljini (Finska)

TUROPERATOR: *The Great Projects*

VEB-ADRESA: <https://www.thegreatprojects.com>

PERIOD: maj–avgust Trajanje: 7 dana

Cena sa cenom avionske karte: od 1.395 funti po osobi (149.302 RSD)

Vrsta putovanja: grupna tura – 4 osobe

Srbija Wildlife tura

TUROPERATOR: *Wonderland Travel*

VEB-ADRESA: <http://www.panacomp.net/>

PERIOD: maj–septembar Trajanje: 4 dana

Cena bez cene avionske karte: od 680 evra po osobi (80.240 RSD)

Vrsta putovanja: grupna tura – 12 osoba

Wildlife iskustvo Srbije

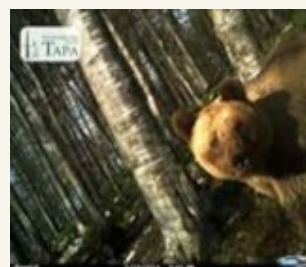
TUROPERATOR: *TaraTours*

VEB-ADRESA: <http://taratours.rs/>

PERIOD: maj–septembar Trajanje: 4 dana

Cena bez cene avionske karte: od 556 evra po osobi (65.610 RSD)

Vrsta putovanja: grupna tura – 12 osoba

Izdavač

WWF Adria, Svetska organizacija za prirodu, Đure Jakšića 4a/8, 11000 Beograd

Autori

Džek Delf
Vesna Maksimović

Prevod i lektura

Hristina Piskulidis

Slika na naslovnoj strani

Medvedica Zvezdana © Silard Kovač

Dizajn

Imre Sebestyén

Štampa

Unit Graphics, Novi Sad, Srbija

Kontakti

jack@montenegroholiday.com
vmaksimovic@wwf-adria.org

Štampano na 100% recikliranom papiru,
jun 2018

Švedska
Sverige

Program "Zaštićena područja za prirodu i ljude" finansira Švedska međunarodna razvojna agencija – Sida (Swedish International Development Cooperation Agency). Ovaj izveštaj je izrađen u okviru programa, a Sida nužno ne deli stavove izražene u ovom materijalu. Za sadržaj izveštaja je odgovoran isključivo autor.

Zašto smo ovde?

Misija WWF-a je da zaustavi uništavanje životne sredine i da stvori budućnost u kojoj ljudi žive u skladu sa prirodom putem očuvanja svetske biološke raznovrsnosti, održivog korišćenja prirodnih resursa i smanjenja zagađenja i preterane potrošnje.

wwf.rs

www.facebook.com/WWFSerbia